

Sociaal en Cultureel Planbureau

Hoofdstuk 4 van het Sociaal en Cultureel Rapport 2019 – Denkend aan Nederland

Nationale identiteit als perpetuum mobile: identiteitsbesef in permanente wording

Essay

Joep Leerssen (Universiteit van Amsterdam)

Over Denkend aan Nederland

Een groot deel van de Nederlanders geeft aan dat er zoiets als een Nederlandse identiteit bestaat. Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) heeft Nederlanders zélf gevraagd wat zij hieronder verstaan. Hierbij zijn vooral de Nederlandse taal, symbolen en tradities belangrijk. Er komen opvallend weinig verschillen tussen Nederlanders naar geslacht, leeftijd, opleiding en afkomst naar voren. We zijn het behoorlijk met elkaar eens over wat Nederland tot Nederland maakt; verschillen bestaan echter wel degelijk. Vrijheid geldt als grote gemene deler voor veel Nederlanders, maar de invulling van dat begrip verschilt in soms tegengestelde richtingen. Onder maatschappelijke druk worden mensen gedwongen een positie in te nemen. Zo kunnen er spanningen ontstaan tussen mensen die zich verbonden voelen met Nederland op basis van symbolen en tradities, en mensen die juist binding met Nederland ervaren op basis van burgerlijke vrijheden. Deze groepen kunnen botsen als er verschillend gedacht wordt over de invulling van de Nederlandse identiteit. Versterkt door (sociale) media geeft dit – ondanks de grote mate van overeenstemming – een beeld van een gepolariseerd land. Deze editie van het *Sociaal en Cultureel Rapport* analyseert en beschrijft datgene wat wij zien als een Nederlandse identiteit en wat ons als Nederlanders bindt en scheidt.

Denkend aan Nederland bestaat uit achttien hoofdstukken. Deze vormen samen verschillende bouwstenen om het burgerperspectief op Nederlandse identiteit gestalte te geven. Er is evenwel voor gezorgd dat elk hoofdstuk apart gelezen kan worden. Alle analyses, thematische verkenningen en essays zijn te vinden op www.scp.nl/SCR2019.

Colofon

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2019

scp-publicatie 2019-10

Opmaak binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Figuren: Mantext, Moerkappele

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag

isbn 978 90 377 0916 2

4 Nationale identiteit als perpetuum mobile: identiteitsbesef in permanente wording

Joep Leerssen (Universiteit van Amsterdam)

Samenvatting

De Nederlandse zelfkarakterisering wordt door paradoxen bepaald en de samenleving is zich daar nu meer dan voorheen van bewust. Toenemend nationaal bewustzijn gaat gepaard met een debat over de identiteit van Nederland. Het idee dat karakterologische eigenaardigheden van generatie op generatie worden doorgegeven als een gemeenschappelijk temperament laat zich niet bewijzen. We hechten echter kennelijk wel aan het idee dat er een 'volksaard' is: cultuur, tradities, of iets wat 'in ons DNA' zou zitten. De zelfbeelden die daarbij horen, zijn burgerlijkheid, zakelijkheid, warsheid van pretenties, onbevangenheid en huiselijkheid. Die beelden zijn gevormd in een literaire traditie die via culturele reproductie in stand gehouden wordt; van Wolff en Deken via Multatuli en Annie M.G. Schmidt naar Van Kooten en De Bie. Zulke herkenbaar Nederlandse karaktertypes zullen minder gangbaar worden ten gevolge van ontleding, een veranderend medialandschap en globalisering. Voor de toekomst kan evenwel verwacht worden dat het Nederlandse zelfbeeld zich vooralsnog zal bewegen binnen de driehoek 'onbevangen levensgenieter', 'nuchtere individualist' en 'botterik'.

Na de Gouden Eeuw-cultus van de periode 1815-1940 is nationaal historisme tanende, ondanks de 'nationale canon'. Het feit dat de overheid zich hiervoor inzet, markeert eerder dat het cultureel continuïteitsbesef juist onder druk staat. Pogingen tot herbeleving leiden minder tot consensus dan tot meningsverschil over het koloniale verleden. 'Vadertje Staat' heeft als gezamenlijke belangenbehartiger aan kracht ingeboet: veel instellingen zijn gepri vatiseerd, beleidsterreinen overgeleverd aan de markt. Naarmate de staat een kleinere rol in het openbare leven vervult, wordt ter compensatie meer nationale symboliek aangewend, zonder dat duidelijk is waar die voor staat. De opkomst van de identiteitspolitiek kan niet los gezien worden van deze ontwikkeling. Deze nationale politisering van de culturele identiteit wordt aan weerszijden van het politieke spectrum versterkt: rechts door de afwijzing van multiculturalisme; links door de afwijzing van etnocentrisme.

Taal zal in een meertalig en geglobaliseerd medialandschap een bewuster beleefd en ook sterker gepolitiseerd punt van gemeenschappelijkheid gaan vormen. In de beleving van de leefomgeving zullen 'Hollandse' landschappen en stadsgezichten als pittoreske elementen van couleur locale symbolisch stand houden; daarnaast zal de moderne stadsambiance als veelkleurige consumptie- en vrijetijdsgemeenschap beeldbepalender worden. Watermanagement kan zijn historische belang voor de gezamenlijke identiteit herwinnen in het licht van de ecologische ontwikkelingen. Op het politieke vlak zal een Nederlandse identiteit in internationale kaders verbrokkelen, en zal vooral het Europese kader een politiek

discussiepunt blijven. De Nederlandse politieke identiteit zal een kruispunt worden van verschillende, soms tegenstrijdige oriëntaties in een toenemend conflictueus wereldbestel.

4.1 Inleiding

In de voorgaande hoofdstukken is besproken wat nationale identiteit is, hoe het wetenschappelijk discours zich ontwikkeld heeft, wat de betekenis van de geschiedenis is bij identiteitsbesef, en ook hoe de media in het huidige debat over identiteit een rol spelen. In dit hoofdstuk zijn deze elementen het startpunt om te verkennen of er lijnen te ontdekken zijn in het steeds veranderende identiteitsbesef van Nederlanders.

Wie iets zinnigs wil zeggen over de toekomstvooruitzichten van een Nederlandse identiteit, begeeft zich op een glibberig pad dat in duisternis gehuld is. Duisternis, omdat niemand de toekomst kan voorspellen en we niet voetstoots mogen uitgaan van *business as usual*.

Wie weet wat een sterk rijzende zeespiegel, een stokkende energievoorziening of een gewelddadige verstoring van de internationale verhoudingen teweeg zouden kunnen brengen, ook binnen de Nederlandse samenleving? Glibberig, omdat de betekenis van het begrip 'identiteit' zo ongrijpbaar en veranderlijk is.

Om toch enkele mogelijke toekomstperspectieven te kunnen aanduiden, wordt uitgegaan van internationale politieke, sociaal-economische en ecologische omstandigheden die grosso modo de situatie van de laatste tien à twintig jaar voortzetten, zonder catastrofale verstoringen, en wordt geprobeerd het begrip 'identiteit' te specificeren, minder glibberig te maken, zodat we weten waar we het over hebben.

Níét aan de orde komt de identiteit van de Nederlandse staat, zoals vastgelegd in het fiscaal, juridisch en politiek bestel en met officiële staatssymbolen zoals driekleur, volkslied en koningshuis. Ook is aangenomen dat de Nederlandse staat deel zal blijven uitmaken van een internationale rechtsorde waarin machtscheiding, fundamentele vrijheden en mensen-/burgerrechten grondwettelijk en in verdragen zijn vastgelegd.

Wat daarentegen ongetwijfeld aan verandering onderhevig is, is de verhouding tussen die staat en de natie (Kossmann 1994). En over het zelfbesef (de 'identiteit') van die 'natie' gaan de nu volgende beschouwingen. Nederlandse identiteit zal achtereenvolgens aan de orde worden gesteld als karakter en temperament (§ 4.2), verbindend principe dat interne diversiteit ontstijgt (§ 4.3), historisch continuïteitsbesef (§ 4.4), plaatsbepaling in grotere kaders (§ 4.5), en afgrenzing tegenover alteriteiten in het buitenland (§ 4.6) danwel binnenland (§ 4.7). Een beschouwing over de verschuivende verhouding tussen natie en staat (§ 4.8) wordt gevolgd door een korte conclusie (§ 4.9).

4.2 Identiteit, karakter, zelfherkenning en zelfbeelden

4.2.1 Uitleg

Het woord 'identiteit' heeft de connotatie van bestendigheid (Frank 1991; Frijhoff 1994; Ricœur 1990). Het is datgene waarin men aan zichzelf gelijk blijft, van kleuterjaren tot ouderdom. (Als zodanig is 'identiteit' gelieerd met de filosofische categorie van de 'substantie': datgene wat, ongeacht incidentele en oppervlakkige veranderingen, permanent blijft in de tijd.) Maar in tegenstelling tot wat het woord doet vermoeden, is 'identiteit', toegepast op groepen mensen, noch eenduidig, noch bestendig. Identiteit verandert met de tijd, en spoort ook heel anders bij verschillende volksgroepen en zelfs in verschillende gespreksituaties. Het is een gewaarwording, een zelfbesef. In dat collectieve zelfbesef spelen twee factoren een rol: onderlinge zelfherkenning (het registreren van gemeenschappelijkheden binnen de groep) en gezamenlijke zelfcontrastering (het registreren van vreemdheid buiten de groep) (Connor 1994; Deutsch 1953). In dat proces speelt de taal, als het primaire medium waarin registratieprocessen worden gearticuleerd en gecommuniceerd, een zeer belangrijke rol: een gemeenschappelijke taal vergemakkelijkt communicatie, taalverschil belemmert die juist. Als we de samenleving, in navolging van Lévi-Strauss (1974), definiëren als een groep mensen die significant meer met elkaar dan met anderen communiceren, is het belang van taal als fundamenteel communicatiemedium evident (Lévi-Strauss 1974).¹ Bovendien wordt taal, zoals ook uit hoofdstuk 3 naar voren kwam, beleefd als een belangrijk identificatiecriterium. Echter, taal is weliswaar een noodzakelijke, maar geen voldoende voorwaarde voor gemeenschapsgevoel. Terwijl taalverschil wel onbegrip en afgrenzing kan genereren (zoals tussen Vlamingen en Walen), mondt een gemeenschappelijke taal (zoals tussen Vlamingen en Hollanders) niet per se uit in een communicatiegemeenschap. Identiteitsbesef vindt plaats op basis van een als gezamenlijk en onderscheidend geregistreerd 'karakter', dat geacht wordt zich in taal te uiten en aan de gedeelde en eigensoortige cultuur ten grondslag te liggen (Leerssen 2000; 2018). Begrippen als 'volksaard' of 'nationaal karakter' suggereren dat onze handelingen en cultuurpatronen gemotiveerd worden door een gemeenschappelijk psychologisch temperament; iets waarvan het bestaan onbewijsbaar is tenzij we het extrapoleren uit diezelfde handelingen en cultuurpatronen die eruit zouden voortvloeien. Dat leidt tot cirkelredeneringen: oorzaak en gevolg bijten elkaar over en weer in de staart. Volksaard is eerder een geloofsartikel dan een analytische term, maar als geloofsartikel is het springlevend. Veel mensen hechten aan de idee dat samenlevingen (naties) als zodanig gekenmerkt zijn, niet slechts door taal of staatsvorm, maar – nog fundamenteeler – door eigenaardigheden van karakterologische aard die van generatie op generatie worden doorgegeven.² Die karaktertrekken of temperamenten, gelinkt aan de daarbij behorende normen en waarden, motiveren en verklaren hoe naties zich gedragen in de maatschappelijke omgang, en wat voor soort cultuur ze genereren.³ Voor dat complex van eigenaardigheden worden tegenwoordig meestal andere woorden gebruikt dan 'volksaard' of 'nationaal karakter'. Vervangende termen doelen eigenlijk op hetzelfde: 'cultuur'⁴ of 'tradities' of metaforen zoals 'het zit in het bloed / de genen / het DNA'.⁵ Dat geldt niet in de laatste plaats ook voor het woord

‘identiteit’. Zodra ‘identiteit’ gebruikt wordt, niet om een collectief besef te benoemen maar om de motivering van maatschappelijke verschijnselen of eigenaardigheden te verklaren, krijgt het de betekenis van ‘een persoonlijkheid die bepaalde gedragspatronen aanstuurt’. Je doet wat je doet omdat je bent zoals je bent.

De Nederlandse identiteit impliceert vanouds een karakterologisch temperament: een set van psychologische zelfbeelden. ‘De’ Nederlander is in zijn zelfbeeld traditioneel gekenmerkt door de karaktertrekken van burgerlijkheid, zakelijkheid, warsheid van pretenties, onbevangenheid en huiselijkheid (zie ook hoofdstuk 10). Dat profiel is ingesleten en herkenbaar, en kan al naar gelang de omstandigheden gebruikt worden om sociale types mee te karakteriseren, die ondanks hun onderlinge verschillen toch allemaal als ‘typisch Nederlands’ worden gezien: de naïeve, rondborstige danwel fantasieloze koopman (het personage Abraham Blankaart van Wolff-Deken, en Multatuli’s Droogstoppel), de benepen bourgeois (Couperus) of ‘gristelijke’ moraalridder (’t Hart, Siebelink, Franca Treur), de vrijgevochten rebel (van watergeus tot provo en kraker), de niet-op-haar-mondje-gevallen energieke meid (Sara Burgerhart en Joop ter Heul tot Doortje Doorzon), de kloeke moederfiguur (Afke – met haar Tiental – tot Zuster Clivia).

Deze karakters (gemeenplaatsen in de letterlijke betekenis van het woord) vormen een literaire traditie, een via culturele reproductie in stand gehouden reservoir van herkenbaarheden (zie ook hoofdstuk 2). Welke van deze karakters op de voorgrond treden en welke niet is contextbepaald. K. Norels *Engelandvaarders* verbindt een watergeusachtig verzet tegen de tirannie met diepgelovig protestants moralisme; *Soldaat van Oranje* verbindt datzelfde verzet met de uitdagende lefgozerij van corpsballen uit een gegoed milieu.

Multatuli verkettert de schijnheiligheid in het personage Dominee Wawelaar; Hildebrands Stastok is een satire op de gezapigheid van de provinciale bourgeois; de ouders van Frits Egter (in *De avonden* van Reve) iets soortgelijks in de jaren vijftig. Al deze figuren kennen, als ze eenmaal in omloop zijn gebracht, een hardnekkig voortbestaan, worden huisgenoten in de tijdloze canon van de Nederlandse karakters, soms zelfs spreekwoordelijk (nurks, droogstoppel, zielknijper).⁶

Het vangen van persoonlijkheidstypes in literaire karaktervignetten is een belangrijke Europese letterkundige traditie die teruggaat tot aan de ‘Karakterschetsen’ van Theophrastus (een leerling van Aristoteles, circa 300 v.Chr.). Theophrastische karakterschetsen zijn een belangrijke cultuurproductie die persoonlijkheidstypes herkenbaar maakt en houdt (Smeed 1985). Een Nederlandse identiteit is karakterologisch vertrouwd omdat men kan putten uit een belangrijk repertoire van theophrastische karakterspetjes die op gezette tijden literair in omloop zijn gebracht en spreekwoordelijk zijn geworden. De vorige alinea biedt daarvan al talrijke voorbeelden. Na Wolff en Deken, Hildebrand en Multatuli, is de traditie meer recentelijk gevoed door Annie M.G. Schmidt, Marten Toonder (Terpen Tijn, journalist Argus, ambtenaar Dorknoper), Kees van Kooten en Wim de Bie (de oud-verzetsman, de leraar Duits), de Fabeltjeskrant (juffrouw Mier, juffrouw Ooievaar) en Gerrit de Jager (De Familie Doorzon).

De enorme karakterologische schommelingen in de Nederlandse zelfverbeelding (van Droogstoppel tot Watergeus, van Pieter Stastok tot *New Kids Turbo*, Jiskefet en de Luizen-

moeder) worden vaak met een formule onder één noemer gebracht: het gaat om een land van tegenstellingen (dat is trouwens het ultieme cliché over ieder land). Maar binnen de enorme bandbreedte die die zelfverbeelding toestaat, zijn toch diepgaande conjunctuurschommelingen bemerkbaar. Huiselijke burgerlijkheid domineerde in de decennia na vreemde overheersing (na 1815 en na 1945); de daaropvolgende generaties wijzen die huiselijkheid af als duf en verstikkend. Zo kan het Nederlandse zelfbeeld heen en weer schommelen van de trekschuit en de horretjes naar de Tachtigers, van de spruitjeslucht naar Provo. Die laatste omslag, in de late jaren zestig, was bepalend voor ‘de Nederlandse identiteit’ in de volgende decennia: tolerantie en individualisme tot op het bot (zie ook hoofdstuk 9). Het werd als een voor iedereen herkenbare en invoelbare identiteit samengevat in een liedje in 1996, dat bedoeld was als reclameboodschap voor de ING en uitgroeide tot tophit: *15 miljoen mensen*.⁷ Dat consensus-zelfbeeld is inmiddels meer dan twintig jaar oud. Wat zijn de toekomstvooruitzichten?

4.2.2 Vooruitzichten

Zullen de traditionele theophrastische typetjes van weleer hun herkenbaarheidswaarde behouden en zal de culturele productie van zulke typen aanhouden of ververst worden? Het veranderende medialandschap en het krimpemde literaire geheugen van de Nederlandse cultuur lijkt een toenemende globalisering van de theophrastische karaktertypen in de kaart te spelen: Basil Fawltty en Homer Simpson genieten grotere herkenbaarheidswaarde dan dominee Wawelaar of Abraham Blankaart. Vanuit de culturele productie lijkt de karakterisering van herkenbaar ‘Nederlandse typen’ af te nemen, wat het repertoire van de identiteitsherkenning zal doen verschrallen. Bovendien zijn de spreekwoordelijke en traditionele karakterbeelden autochtoon ‘wit’; dat kan ook niet anders, want ze zijn in een traditie van vóór de dekolonisatie en de globalisering geworteld. Naarmate het traditionele Nederlandse zelfbeeld op een kleiner (‘wit’, vergrijzend) deel van de bevolking slaat, zal het minder als vanzelfsprekende gemeenplaats (‘zo zijn wij nu eenmaal’) worden gebezigd en meer als een politiek strijdpunt (‘laten wij hier vooral pal voor staan’).⁸

De negatieve zelfbeelden zullen in de toekomst bredere herkenningswaarde en identificerend vermogen hebben dan de positieve. Van de als Nederlands ervaren deugden zijn vooral tolerantie en vrijheidsliefde omgeslagen van algemene vaderlandse karaktertrekken tot beladen politieke principes. Omgekeerd blijven betutteling en spruitjeslucht ook voor de komende generatie een algemeen gedeeld punt van afkeer, en zal het ethos ‘maak ik zelf wel uit’ een breed gedragen karakteristiek blijven, ook onder nieuwe Nederlanders en ook in de verschuivende genderverhoudingen. Zo verdedigen jonge moslima’s hun dragen van een hoofddoek met dit oer-Hollandse zelfbeeld van onvervaarde mondigheid.

De extreme vorm van onnadenkend individualisme – hufterigheid – is recentelijk een sailant zelfbeeld geworden en wordt stilaan geproblematiseerd als een nationaal-Nederlandse ondeugd (zie ook hoofdstuk 10 en 11).

Daartegenover lijkt de noodzaak tot ‘polderen’ en het geloof in een overlegcultuur, in weerwil van alle politieke antagonisme, een krachtig en bindend element in het Nederlandse zelfbeeld te blijven. Een karaktertrek die misschien sterker op de voorgrond gaat

treten is het babyboomideaal van veelkleurige, vrolijke levenslust (Nederland als ongedwongen en zelfs hedonistisch land); ondanks de vergrijzing, en mede dankzij de populaire cultuur en de commerciële consumptiecultuur.

4.3 Identiteit en diversiteit: landschappen, volksgroepen

4.3.1 Uitleg

Nederlandse identiteit is, zoals elke groepsidentiteit, gelaagd: ze omvat kleinere deelgroepen en maakt zelf deel uit van grotere gehelen. Zelfherkenning speelt op meerdere niveaus: van het microniveau van de familie, de wijk, het dorp of de voetbalclub, tot grote, landoverstijgende kaders. Bij die grotere kaders kan men denken aan de westerse samenleving, Europa, de joods-christelijke traditie, of aan transnationale ethische of etnische gemeenschappen (religies, diaspora's). Die kaders kunnen al dan niet als onderling strijdig worden ervaren: het navigeren tussen verschillende en soms lastig verenigbare identiteitskaders behoort tot de uitdagingen van het moderne leven. Tussen al die kaders geldt het nationale kader ('de' Nederlander) als een van de krachtigste; maar een nationale identiteit zal van geval tot geval concurreren met een groter kader (Europa) of een subsidiair kader (Amsterdam, Limburg, moco's of indo's). Subsidiair onder het nationale niveau spelen sterke identificaties met stad of regio een rol (zie hoofdstuk 16). Er is zelfs reden om aan te nemen dat sommige van deze identiteiten (stadsculturen) van oudere datum zijn dan de nationale (zie hoofdstuk 2). Vooral steden kunnen zich onderling in een sterk antagonistische verhouding opstellen (Amsterdam/Rotterdam); bij sportevenementen en voetbalwedstrijden kan dat tot hartstochtelijke uitingen van lokalisme leiden en zelfs tot geweld. Zulke lokalistische loyaliteiten en vijandschappen gelden echter nooit als ondergraving van een gezamenlijk Nederlandschap.

De regionale beeldvorming kan zich op verschillende manieren tot de nationaal-Nederlandse verhouden: Friezen als extreem-Nederlandse volksgroep (stug, koppig, egalitair), Limburgers als on-Nederlands (gemoedelijk, meegaand, bourgondisch). Binnen Nederland heeft regionale diversiteit hoogstens een culturele spanning tussen centrum en periferie gegenereerd (Randland tegenover Randstad); tot daadwerkelijke vijandschap of afscheidsidealen is het na 1848 nooit echt gekomen.

Stad en regio hebben vanouds een belangrijke iconografie voor een Nederlandse beeldvorming aangereikt. Grachten en grachtenpanden; polderlandschappen onder een hoge wolkenhemel; rivierdijken, polders, sloten, duinen, havens, zeevaart; regionaal karakteristieke boerderijtypes en klederdrachten: deze elementen gelden vanaf de zeventiende-eeuwse Hollandse schilderschool tot de hedendaagse toeristenindustrie als het aanzien van Nederland en als fysiognomie van de identiteit. Wie aan het Nederlandse landschap denkt, doet dat vanuit een reservoir aan iconische beelden die vanuit de culturele productie (schilderkunst, literatuur, schoolplaten en ansichtkaarten) letterlijk beeldbepalend zijn geworden (Van den Berg 1995), en die vervolgens door cultuurcritici als 'karakteristiek' zijn gekoppeld aan de gemeenplaatsen van de 'volksaard' (strijd tegen het water; stug/stoere bonken die het roer recht houden en recht door zee gaan; polderoverleg) (Grijzenhout

1994; Knolle 1992). De grote indijkingswerken van de twintigste eeuw (Zuiderzee, Delta-werken) vormden om die reden een sterk identiteitsbevestigend project voor Nederland.

4.3.2 Vooruitzichten

De strijd tegen het water zal, gegeven de stijgende zeespiegel, een gemeenschappelijke uitdaging voor alle Nederlanders blijven, zowel aan de kust als langs de rivieren. De in paragraaf 4.3.1 geschetste iconografie was Hollandocentrisch en ‘wit’, en zal dat vooralsnog blijven, want zulke ingesleten beeldvormingspatronen zijn nu eenmaal door een sterk historisch na-ijleffect gekenmerkt (dat is aan stereotypie eigen) en zullen zich eerder door de bestaande traditie en het pittoreske laten inspireren dan door wat in de contemporaine ruimte daadwerkelijk overheerst (autosnelwegen, hoogspanningsleidingen, woonboulevards, buitenwijken en industrieterreinen).

Steden zijn van oudsher multicultureel. Onder stadsbewoners en toeristen is de Albert Cuyp-markt een populair icoon van de hoofdstedelijke identiteit, en voor de Utrechtse wijk Lombok geldt hetzelfde. Stedelijke veelkleurigheid kan een onderdeel van de Nederlandse ‘branding’ worden, maar zal vermoedelijk een ondergeschikte reliëftoon blijven in het meer traditionele palet van Keukenhof tot Kinderdijk.

Gevoelsmatig is en blijft een pittoresk ideaaltipe van het Hollandse landschap een sterk identificatiecriterium, niet alleen voor buitenlandse toeristen maar ook voor Nederlanders zelf (zie hoofdstuk 13). De daadwerkelijke beschikbaarheid daarvan neemt echter af.

Het platteland vergrijst en zijn horizons vervuilen. Het is de vraag welke loop deze ontwikkeling in de toekomst zal volgen. Zal de Vinex-wijk als beeldbepalend Nederlands gaan gelden, in opvolging van de Amsterdamse School en de woonerven van de jaren zeventig?

De opkomst van ‘Dutch design’ als een Nederlandse *brand* geeft aan dat inspelen op eigentijdse ontwikkelingen mogelijk is (Staal en Wolters 1987); moderne windmolens zullen daarentegen on-Hollands en globaal ogen, in tegenstelling tot de oude. Wat de verhouding zal worden tussen de toenemend multiculturele en toeristische steden en het vergrijzende platteland is een open vraag. Te verwachten is wel dat schommelingen in de regionale beeldvorming op dit punt een variatie binnen het Nederlandse identiteitsbesef zullen blijven vormen, niet een ondergraving daarvan.

4.4 Continuïteit: het (wiens?) verleden, het (wiens?) collectief geheugen

4.4.1 Uitleg

Het Hollandse landschap is onderdeel van een nationaal erfgoed (zie ook hoofdstuk 12 en 13): zaken die ons vanuit het verleden zijn aangereikt die de continuïteit tastbaar maken tussen toen en nu (Frijthoff 2007; Grever en Van Boxtel 2014; Van der Laarse 2005; Lowenthal 1996). Dat is onderdeel van de diachrone identiteit van Nederland: zelfherkenning in het verleden, en van het verleden. Zelfherkenning speelt zich immers niet alleen tussen tijdgenoten (synchroon) af, maar ook tussen opeenvolgende generaties (diachroon): de vaststelling dat de huidige samenleving veel gemeenschappelijk heeft met verder terug liggende historische perioden.⁹

Monumenten, straatnamen en de historische ‘branding’ van de publieke ruimte dragen het hunne hieraan bij: Vondelpark en P.C. Hooftstraat versterken een gewaarwording van culturele continuïteit ook al leest vrijwel niemand nog Vondel of P.C. Hooft.¹⁰ Cultureel historicisme bepaalde de culturele productie van de laatste 200 jaar en heeft in straatnamen en standbeelden een invloedrijke, zij het diffuse canon van ‘banaal nationalisme’ achtergelaten (Billig 1995). Het erfgoed van Rembrandt en Vermeer blijft dankzij de museale uitstraling en de nationale zelfpresentatie aan het mondiale toeristenpubliek nationaal-identiteitsbepalend. Ook recente Nederlandse filmproducties draaien vaak om nationale *lieux de mémoire*, zoals het ‘behouden huis’ van Barents en Heemskerk (*Nova Zembla*, 2011) en Michiel de Ruyter (*Michiel de Ruyter*, 2015). Vergeleken met de zeer intense gouden-eeuw-cultus van de periode 1815-1940 lijkt de trend van zulk nationaal historicisme echter tanende. De behoefte om nationaal-cultureel continuïteitsbesef van overheidswege te consolideren in een ‘nationale canon’ en in het onderwijs, bedoeld om die neergang te stuiten, leidt eerder tot meningsverschillen dan tot de beoogde consensus. In de praktijk is het verleden echter allerm minst enkelvoudig en in de laatste decennia is vooral het koloniale verleden van Nederland een discussiepunt geworden (Grever en Ribbens 2007).¹¹

Culturele canoniciteit, en de bewuste beleving van erfgoed en collectieve herinneringen, bestaan echter ook zonder overheidsbemoeienis en kunnen worden afgelezen aan de hand van processen van culturele recycling en zogenoemde remediatie (Erll en Rigney 2009; Rigney 2018). ‘Remediatie’ is de term die wordt gebruikt voor het activeren van een culturele referentie in een nieuw of andersoortig medium, bijvoorbeeld de bewerking van *Soldaat van Oranje* tot musical (die jarenlang, dag in dag uit, volle zalen trok), de televisiebewerking van *De Stille Kracht*, of de stripboekversie van *De Avonden*. Hoe intensiever de remediatie of culturele recycling, des te hoger de canoniciteit. Van alle Nederlandse cultuurtradities is Sinterklaas (liedjes, films, tv-producties, performances, consumptieartikelen) ongetwijfeld de meest multimediale aanwezigheid in het openbare leven, op lichte afstand gevolgd door het Oranjerhuis.

Tradities hebben altijd een identiteitsbevestigende functie. Die kan van regionale aard zijn (carnaval, luilak, skûtsjesilen) of nationaal: Sinterklaas, Koningsdag, de Vierdaagse, de Elfstedentocht. De viering van 4 en 5 mei neemt een bijzondere positie in: officieel en van staatswege georganiseerd, bedoelt het de herinnering aan het grootste collectieve crisismoment uit de Nederlandse geschiedenis levend te houden. Zoals uit hoofdstuk 5 zal blijken, is de viering van 4 en 5 mei zeer belangrijk voor veel Nederlanders. De ervaring van de Bezetting maakte van de naoorlogse generaties een ‘herinneringsgemeenschap’ (*mnemonic community* (Zerubavel 2012)), verbonden door gedeelde ervaringen, de kracht van de band evenredig aan de intensiteit van de gedeelde ervaring. Die mnemonische gemeenschapsband wordt de laatste jaren minder vanuit de directe ervaring gedragen, krijgt te maken met generationeel verloop en met groeiende heterogeniteit van de focus van het herdenkingsevenement en van de betrokken groepen. De herinnering moet zich, in gemediatiseerde vorm (bv. in cultuurproductie), voortzetten en voortplanten over generatie- en cultuurbreken heen. In die culturele productie blijft de herinnering aan de bezettingsjaren uiterst krachtig.

De verhouding tussen de herinneringen en de gemeenschap die die herinneringen deelt, is allerm minst statisch. Verdeelde herinneringen continueren vaak de politieke verdeeldheid van vroeger, maar herinneringen kunnen ook vanuit de ene gemeenschap geadopteerd worden in een andere. Tussen gemeenschap en herinneringen bestaat tweerichtingsverkeer: de gemeenschap genereert herinneringen, maar de distributie van herinneringen vormt tegelijkertijd een *mnemonic community*.¹² Op welke historische beeldvorming zal zo'n Nederlandse geheugengemeenschap zich in de toekomst kunnen beroepen?

4.4.2 Vooruitzichten

De ervaringen van de laatste decennia zullen de herinneringscultuur van de toekomst voeden. Of dat een nationale of een verdeelde herinneringscultuur zal zijn, wordt in het heden bepaald.¹³ Net als bij de in paragraaf 4.3 aangestipte gelaagdheid van groepsidentiteit zijn ook groepsherinneringen gelaagd, en te verwachten is dat zowel subsidiaire als algemeen-Nederlandse herinneringsculturen naast elkaar zullen leven. De vraag is vooral in hoeverre deze als complementair of als tegenstrijdig zullen worden ervaren.

Tradities, erfgoed en historisme zullen in de toekomst niet meer hetzelfde bindende en identificerende vermogen hebben als voorheen. Men kan bezwaarlijk van indo's en Molukkers verwachten dat ze zich herkennen in een 'voc-mentaliteit', of dat tweede-generatie-Marokkanen een warm gevoel van herkenning krijgen bij het zien van een Statenbijbel of het bijwonen van een *Gijsbrecht*-voorstelling. In de hedendaagse situatie is van een opfriscursus gouden eeuw weinig te verwachten voor een Nederlands identiteitsbesef. Zoals te zien in hoofdstuk 5 is de gouden eeuw trouwens ook bij autochtone Nederlanders over zijn houdbaarheidsdatum heen als het gaat om een collectieve geheugenbeleving.¹⁴ Sterkere betrokkenheid is er met de meer recente decennia 1960-1990, met hun heroïsche voetbalinterlands en hun jeugdsentiment rondom een overzichtelijk Nederland waarin 'geluk nog heel gewoon was'.¹⁵

Een plausibel vooruitzicht is dat een toekomstige, meer diverse Nederlandse samenleving er ook verdeelde herinneringsculturen op na zal houden die elk afzonderlijk verschillende identiteiten zullen schragen. Wat zou, in het andere geval, een Nederlandse gemeenschap-pelijke herinneringscultuur kunnen zijn?

Indien er, in de etnisch diverse samenleving die Nederland inmiddels is geworden, een grotere culturele verstandhouding groeit, zou dat ook een integrerend effect hebben op het herinnerings- en traditiereservoir van de toekomst.

Het is goed denkbaar dat de Bezetting een collectief referentiepunt blijft, ook voor Nederlanders voor wie die ervaring geen familieherinnering (meer) is. De Bezetting werd aanvankelijk als nationaal-Nederlandse loutering herdacht, met sleutelwoorden als verzet, onderduiken, Engelandvaarders en hongerwinter. De klemtoon is in de laatste decennia verschoven naar het ethische en etnische aspect, met virulent rassendenken en de jodenvervolgving als centrale elementen. In de boodschap van 4 en 5 mei ('vrijheid en medemenselijkheid bevochten tegen tirannie') kunnen ook 'nieuwe Nederlanders' zichzelf herkennen. Voor Indonesische, Antilliaanse en Surinaamse inwoners zou een dergelijke zelfherkenning eenvoudiger zijn als in dat narratief ook de figuren van koloniaal vervolgde

vrijheidsstrijders (Tula, Marco Kartodikromo) hun plaats zouden krijgen (zie ook Kennedy 2017).

Op het vlak van de convivialiteit zou culturele integratie logischerwijs met zich meebrengen dat bijvoorbeeld het Suikerfeest natiebreed gevierd wordt. De evolutie van ‘Zwarte Piet’ naar ‘roet- of schoorsteen-Piet’ maakt het mogelijk dat in de toekomst elke Nederlandse kleuter, van welke huidskleur ook, blijmoedig het schoentje kan zetten. Indien de huidige jeugd van alle Nederlanders, *tutti quanti*, kan opgroeien met Efteling, Jeugdjournaal, Carry Slee en de Griezelsbus (of wat de recente opvolgers of vervangers daarvan ook zijn), schept dat voor de toekomst een reservoir van gedeeld jeugdsentiment.

Het historisch erfgoed is in de negentiende en twintigste eeuw ‘nationaal’ geworden, van Maastricht tot Groningen. Zal in de eenentwintigste eeuw dat natiebrede erfgoed ook de verhalen omvatten die buiten het Nederlandse grondgebied hun aanvang nemen?

Veel nieuwe Nederlanders hebben zulke specifieke herkomstsherinneringen, tradities en verhalen, om te beginnen die van hun aankomst hier te lande, en wat daaraan voorafging.¹⁶ Het is aan de Nederlandse publieke sfeer of die verhalen aangehoord en gedeeld worden, veronachtzaamd of afgewezen. Afhankelijk daarvan zullen zulke groepsherinneringen in de toekomst ofwel deel gaan uitmaken van een on- of anti-Nederlandse alteriteit, ofwel van een Nederlandse diversiteit.

4.5 Nederlands zelfbesef binnen grotere kaders

4.5.1 Nederland als Europees/westers land: uitleg

Nederland is als *successor state* van de Verenigde Provinciën van oudsher een West-Europees handelsland. Het is die positie die eeuwenlang toonaangevend is geweest voor de Nederlandse reputatie, en die de toon heeft gezet voor de in de voorgaande paragrafen gemoreerde karaktertoeschrijvingen zoals handelsgeest, een op onderhandeling, contracten en aansprakelijkheid stoelende rechtsorde met een hoge mate van individuele vrijheid, en een relatief geringe mate van hiërarchische machtsverdeling. Dat zijn tot op grote hoogte stereotypen, en er is wel het een en ander af te dingen op hun waarheidsgehalte, maar toch zijn het stereotypen die het Nederlandse zelfbeeld hebben bepaald en daarmee datgene wat als een Nederlandse identiteit wordt beschouwd, en waarmee ‘de’ Nederlander de rest van de wereld tegemoet treedt.¹⁷ Die zelfbeelden bestaan over het algemeen uit karakterologische rolpatronen en temperamenten (vgl. § 4.2).

Zelfbeelden bestaan bij de gratie van ‘een Ander’ waarmee zij zichzelf contrasteren.¹⁸

De waarden van ondernemerschap, zakelijkheid, betrouwbaarheid, individualisme, tolerantie en warsheid van sociale pretenties worden sinds de achttiende eeuw als tegenhanger ingezet tegen alles wat naar despotisme zweemt: het ‘Oriëntaals despotisme’ van het Osmaanse of Russische rijk of het religieus despotisme van de katholieke monarchieën (Spanje, Frankrijk), totalitaire regimes (Sovjet-Rusland, nazi-Duitsland) of religieus fundamentalisme. In de twintigste eeuw maakte dit waardensysteem deel uit van wat ‘het Vrije Westen’ werd genoemd. Dat Vrije Westen werd ofwel als een Atlantische gemeenschap gezien, nauw verwant met Noord-Amerika, ofwel als een posttotalitair Europa. Tot het

einde van de Koude Oorlog maakte Nederlandse identiteit daar onproblematisch deel van uit, zag Nederland zichzelf als een van de meest ideaaltypische westerse landen (en als ‘gidslan’), omdat het nooit een totalitair regime had gehad, maar juist zijn vrijheid en identiteit had bevochten op tirannieke buurlanden, en de waarden van tolerantie en persoonlijke vrijheid hoger in het vaandel kon voeren dan wie ook.

4.5.2 Vooruitzichten

Nederlandse zelfidentificatie als vrijzinnig westers land blijft een grote rol spelen in de confrontatie met fundamentalistische of behoudende stromingen in de islam. Zo valt op dat anti-islamisme, grosso modo aan de rechterzijde van het politieke spectrum te situeren, intensief gebruikmaakt van ‘linkse’, progressieve argumenten zoals vrouwen- en homo-emancipatie: de islam wordt als on-Nederlands afgewezen omdat dit geloof vrouwen- en homorechten aan banden legt (Kešić en Duyvendak 2016a).

Toch is het de vraag in hoeverre het zelfbeeld van ‘Nederland als onderdeel/boegbeeld van het Vrije Westen’ in de toekomst zijn zeggingskracht zal behouden. De beklemtoning van de Nederlandse nationale eigenheid is immers in de laatste decennia minstens evenzo afhoudend geworden ten opzichte van ‘Europa’ als ten opzichte van ‘de’ islam. Onder dat Europa wordt dan een transnationale bureaucratie in ‘Brussel’ verstaan, met een beleid dat tegen de belangen van het Nederlandse volk in zou gaan, dat onbetrouwbare Zuid- en Oost-Europese lidstaten de vrije teugel zou laten, en dat de vestiging van grote groepen buitenlanders hier te lande zou bevorderen.

Het Europese kader wordt dus tegenstrijdig. Het is enerzijds het verlengstuk van Nederland, het kader waarin het Nederlandschap vorm heeft gekregen en waarmee het zich identificeert; anderzijds is het een bedreigend buitenland (vgl. § 4.6).

De verhouding met de Atlantische wereld is evenmin stabiel. Sinds de Tweede Wereldoorlog en gedurende de Koude Oorlog golden de VS niet alleen als de grote beschermer van het Vrije Westen, maar ook als rolmodel voor de technologische en sociale modernisering van de samenleving (zie ook hoofdstuk 9). Die voorbeeldfunctie is in de laatste decennia steeds meer omstreden geraakt. In de politieke beeldvorming kan een toenemende ontgoocheling getraceerd worden sinds de moorden op de gebroeders Kennedy en Martin Luther King, via de Vietnamoorlog naar de Tweede Golfoorlog en het presidentschap van Donald Trump. Structureel is anti-amerikanisme sterker in ‘linkse’ dan in ‘rechtse’ kringen; conjunctureel lijkt anti-amerikanisme toe te nemen onder het bewind van republikeinse presidenten zoals Richard Nixon, Ronald Reagan, George W. Bush en Donald Trump. In de economische beeldvorming is de reputatie van Amerika als land van technologische vooruitgang en hoogwaardige consumptiegoederen inmiddels ingehaald door andere landen. Ten slotte lijkt na het einde van de Koude Oorlog het flatteuze zelfbeeld van het ‘Vrije Westen’ aan slijtage onderhevig. Wat is in een wereld na 1989 vrijheid, en wat heet ‘Westen’? De talrijke nieuwkomers hier te lande zien de wereld eerder in een Noord/Zuid- dan in een West/Oost-polariteit. Het besef dat Nederland een koloniaal verleden heeft en in zijn koloniën zelf een tirannieke rol heeft gespeeld, komt meer op de voorgrond ten gevolge van de toegenomen aanwezigheid en mondigheid van Nederlanders uit de voor-

malige koloniën en de geleidelijke maatschappelijke verspreiding van academische inzichten uit de postkoloniale studies.

Het is geenszins ondenkbaar dat in de toekomst de westerse inkadering van een nationaal Nederlands zelfbesef zal verdampen, of zal inkrimpen tot een ideologisch strijdpunt tussen verschillende gezindten of etniciteiten in de samenleving. Is er in zo'n situatie een alternatief kader denkbaar waarbinnen het Nederlands zelfbesef zichzelf situeert? Twee scenario's zijn denkbaar. Ten eerste een heropleving van een Europees zelfbesef, dat zich kan afzetten tegen zowel Amerikaans als Russisch unilateralisme, of tegen de islam. Ten tweede een introspectief exceptionalisme: Nederland als een bijzonder land, als polder-apart, als moreel eiland. Zulk exceptionalisme staat weliswaar op gespannen voet met de internationale handelsbasis van onze economie en de transnationale roots van onze multiculturele bevolking, maar heeft antecedenten in het antirevolutionaire denken van de negentiende eeuw, de neutraliteitspolitiek van voor 1940, en de culturele afhoudendheid jegens Duitsland in weerwil van onze nauwe politieke en economische banden met dat grote buurland. De inbedding van het traditionele Nederlandse zelfbeeld (vrijzinnig, ondernemend, egalitair, kritisch, tolerant) in een westers/Europees waardenkader zal in de toekomst veel minder vanzelfsprekend zijn dan voorheen. Zelfs indien dat zelfbeeld inhoudelijk constant zal blijven, dan zal een transnationale inbedding voor verschillende groepen anders ingevuld worden, omstreden raken, vloeibaar worden. De sturende krachten in dat proces zullen buiten onze landsgrenzen worden bepaald: of Europa in de toekomst een punt van zelfherkenning of van afkeer zal worden, hangt mede af van zijn toekomstige beleidskeuzes, en van de krachten die daarop inwerken vanuit respectievelijk de VS en Rusland – allemaal onvoorspelbare grootheden, tot op het erratische af. Het enige wat met zekerheid te voorspellen is, is turbulentie. Europa kan zowel door 'rechts' als door 'links' positief worden omarmd, als congeniale context voor een Nederlandse identiteit: hetzij als bolwerk van de joods-christelijke traditie (rechts positief beeld), hetzij als vredebewarend transnationaal samenwerkingsverband met een eenheid in verscheidenheid (links positief beeld). Tegelijkertijd echter kan Europa zowel door links als door rechts als vijandig element worden afgewezen: als identiteitsverradend kongsi van elitaire bureaucraten (rechts negatief beeld), of als neoliberal breekijzer van de deregulatie en het internationale bedrijfsleven (links negatief beeld). Europa is hoe dan ook een projectiescherm voor alles wat een Nederlandse identiteit in zichzelf verhoopt en vreest.

4.6 Nederlandse identiteit tegenover buitenlandse alteriteit

4.6.1 Wie waren onze 'bepalende buitenlanders'?

Het 'buitenland' is niet alleen het grotere kader of verlengstuk van nationale identiteit, het is ook de Ander waartegen een 'binnenland' zichzelf silhouetteert. Zoals in hoofdstuk 2 wordt betoogd, is Nederlandse identiteit uitgekristalliseerd terwijl de staat zijn zelfstandigheid consolideerde in een reeks van internationale conflicten. Het eerste en belangrijkste daarvan was de strijd tegen Spanje; een strijd van het protestantisme tegen de inquisitie, en van de stedelijke en gewestelijke privileges tegen het absolutisme. Het Nederlandse

zelfbeeld dat hieruit opkwam, was dan ook sterk geënt op protestantse morele waarden (gewetensvrijheid, verantwoordelijkheidsbesef, oprechtheid) en op burgerlijk-mercantiele principes. De bepalende Ander van dat zelfbeeld was Spanje, dat werd afgeschilderd als een feodaal, hypocriet, wreed en intolerant land van norske dwingelanden, luie opscheppers en perfide papen.¹⁹ Enkele decennia na de Vrede van Munster (1648) nam Frankrijk de rol van de boeman over van Spanje. Boeken die voorheen als ‘Spaensche Tyrannye’ werden verspreid, kregen nu met een spreekwoordelijke zoek-en-vervang-functie titels als de ‘Fransche Tyrannye’. Lodewijk XIV en Napoleon waren de opvolgers van Filips II, en hoewel de Franse edelman charmanter en galanter was dan zijn norske Spaanse voorloper, was hij moreel gezien geen haar beter; de Franse filosofie was weliswaar minder bruut dan de Spaanse inquisitie, maar evenzo onverteerbaar voor het gezonde Hollandse morele besef.²⁰ Opmerkelijk genoeg bleef Engeland, waarmee toch verschillende handelsoorlogen werden gevoerd, grotendeels gevrijwaard van deze denigratie; het was ten slotte een protestants land.

Na Napoleon werd Nederland een heel ander soort staat: aanvankelijk verenigd met België en Luxemburg, en na de Belgische Afscheiding mede bepaald door een aanzienlijke katholieke minderheid en een intens verzuilingsproces (De Haan et al. 2013; Van Sas 2004). Het Nederlandse zelfbeeld was echter een onveranderde voortzetting van het Hollandse, anti-Spaanse, van vóór 1800, met een verheerlijking van de Tachtigjarige Oorlog, van de gouden eeuw, van de zeehelden, stoere jongens en ferme knapen met een ‘voc-mentaliteit’ (Bank 1990; Blaas 2000; Tamse 2002). Vanaf de latere negentiende eeuw werd in dit Europese rollenspel de rol van de Buitenlandse Tyran zienderogen overgenomen door Duitsland. De precaire positie van Nederland na de Belgische Afscheiding en in het licht van een mogelijk uitsterven van het koningshuis met Willem III viel samen met de expansie van Pruisen (vooral de annexatie van Hannover in 1866) en de opkomst van een machtig en agressief keizerrijk na 1870. Dat deed de reputatie van de oosterburen geen goed. Het dieptepunt werd bereikt in de nazibezetting van 1940-1945. Die ‘Duitse Tirannie’ speelde de rol die de Spaensche vier eeuwen eerder had gespeeld. Het is niet voor niets dat de eerste verzetsgroep tijdens de Bezetting zich ‘De Geuzen’ noemde, dat Wilhelmina als ‘Moeder des Vaderlands’ tot evenknie van Willem de Zwijger als ‘Vader des Vaderlands’ werd gecanoniseerd: nazi-Duitsland werd gezien als reïncarnatie van het Spanje van Filips II. Nederland hield er een intens beleefd nationaal besef aan over dat gepaard ging aan een diepe afkeer jegens de ‘Moffen’. Dat hield onverminderd stand gedurende de Koude Oorlog, onverlet het feit dat Sovjet-Rusland nu buitenlands schrikbeeld nummer één werd.

Tegen het einde van de twintigste eeuw begon de afkeer jegens Duitsland geleidelijk af te nemen. Dat proces werd ingezet met de knieval van Willy Brandt in Warschau in 1970. Het viel samen met de tanende populariteit van de Verenigde Staten ten gevolge van de Vietnamoorlog en de langzaam vervagende herinnering aan de Bezetting als een collectief-Nederlandse loutering. De ervaring van de oorlogsjaren werd genuanceerd, met meer aandacht voor de grijstinten tussen ‘goed’ en ‘fout’ en voor de genocidale vervolging van uitgerekend het joodse volksdeel (De Keijzer en Plomp 2009; Somers 2014). Die processen

lieten minder ruimte voor de heroïsch-nationalistische herinneringscultuur van ‘goede’ Nederlanders in hun collectieve beleving van vervolging, verzet en victorie.

4.6.2 De nieuwe vijanden: terroristen en ‘Brussel’

In de afgelopen eeuwen is het Nederlandse zelfbesef voortdurend gevoed vanuit de noodzaak om een buitenlandse tirannie te verdrijven. Het Nederlandse *auto-image* werd daarbij successievelijk gevormd aan de hand van drie *hetero-images*: Spaans, Frans en Duits. Wie is in de huidige situatie in staat om zo’n *hetero-image* te verschaffen en de schragende rol van Bepalende Ander te spelen? De beeldvorming is verbrokkeld en tast in het rond. In de populaire cultuur (actiefilms, tv-series, sterk onder Amerikaanse invloed) voeren ‘terroristen’ de boventoon, maar hun geografische herkomst en hegemoniale bedoelingen zijn onduidelijk (aanvankelijk post-Sovjet, later Arabisch-islamitisch, met de Afghaanse taliban als *trait d’union*), en hun campagnes richten zich niet specifiek op Nederland als nationale gemeenschap (Riegler 2010, Vanhala 2011). Als in het politieke discours gewag wordt gemaakt van een bedreiging van een Nederlandse identiteit, is die gepercipieerde bedreiging niet langer afkomstig van een specifiek buurland of gericht tegen de staat en zijn soevereiniteit, maar van twee sterk verschillende groepen, allebei amorf wat betreft herkomst en samenstelling, en gericht tegen de natie en haar cultuur: te weten immigranten en een transnationale Europese bureaucratie.

‘Brussel’ is de Bepalende Ander geworden van de Nederlandse politieke cultuur sinds de jaren negentig. Het Verdrag van Maastricht kan als startmoment van dat proces worden beschouwd. De Nederlandse regering, die de conferentie voorzat, liet – mede onder druk van binnenlandse opiniemobilisatie – in dat verdrag een ‘culturele paragraaf’ opnemen, die de nationale cultuur en identiteit (in de publieke debatten vaak ook als ‘soevereiniteit’ aangeduid) moest vrijwaren van federalistisch Europees beleid richting *ever closer union*. Atlantische en Europese oriëntaties werden ondertussen steeds minder verenigbaar. Sindsdien zijn, ook in de electorale retoriek, ‘Europa’ en ‘Brussel’ steeds meer de rol van silhouetterende buitenrand gaan spelen, datgene waarbinnen een Nederlandse identiteit zichzelf staande moest houden. Eurosceptis is bepalend geworden voor het politieke klimaat, zozeer dat slechts weinige politieke partijen er expliciet afstand van nemen.²¹

Hoe deze situatie zich in de toekomst zal voortzetten, hangt af van de vraag of de rol van ‘bedreigend buitenland’ door een ander staat zal worden overgenomen, en in welke richting de Europese Unie (nu blootgesteld aan nationalistische tegenwerking in meerdere lidstaten) zich ontwikkelt (§ 4.2). Paradoxaal genoeg zal een verzwakte of gekrompen Europese Unie, als underdog op een wereldtoneel van unilateralisten en hegemonen, op meer sympathie kunnen rekenen dan een krachtige, dirigistische (Blom et al. 1993; Koch en Scheffer 1996).²² Hoe dan ook zal de ‘Europese’ identiteit van Nederland de meningen in het politieke debat blijven verdelen; zoals in hoofdstuk 8 is uitgewerkt, wordt ook hier ‘identiteit’ eerder een twistpunt dan een consensus.

4.7 Alteriteit binnen de grenzen: immigranten, vluchtelingen, vreemdelingen

Een traditionalistisch Nederlands zelfbesef wordt niet alleen in oppositie geplaatst tegen een kosmopolitische elite, maar ook tegen 'vreemdelingen'. Deze politieke kosmofobie is kenmerkend voor het recentelijk opgebloeide populisme; een mondiaal verschijnsel, niet alleen Nederlands, maar wel bepalend voor de debatten die zich rond het Nederlandse identiteitsbesef afspelen. Het populisme (een nieuwe variant van het nationalisme, leunend op een opiniemobilisatie middels sociale media²³) is, zoals hiervoor al aangestipt, minder sterk door klassiek gouden-eeuw-historisme bepaald, maar heeft meer met de levende herinnering aan de jaren vijftig en zestig. Naarmate het populistische zelfbeeld minder op diachrone zelfherkenning in het verleden steunt, is het sterker synchroon-oppositioneel; het steunt minder op geschiedenis dan op afgrenzing ten opzichte van buitenstaanders en vreemdelingen.

Wie zijn die vreemdelingen? Nieuwkomers in Nederland zijn een bont gezelschap dat reikt van goed gesalarieerde Amerikaanse expats tot burgers uit de voormalige koloniën (Indonesië/Molukken, Suriname, Antillen), van arbeidsmigranten tot asielzoekers die oorlogen en catastrofes ontvlucht zijn. Eerdere contingenten (Poolse en Slowaakse mijnwerkers in Zuid-Limburg, indo's) zijn na enkele generaties zozeer geïntegreerd in de bevolking dat zij zich een Nederlands zelfbeeld hebben eigengemaakt en nauwelijks nog als 'Anderen' worden waargenomen, hoogstens als een Nederlandse variëteit, net zoals Friezen of Rotterdammers. Met andere groepen, te beginnen met de Molukkers, verliep dat integratieproces moeizamer. Naarmate de gesettelde samenleving zich afhoudender opstelde, bood ze de nieuwkomers minder motivatie om zich met het land van aankomst te identificeren, en werkte ze van de weeromstuit een diasporabesef in de hand dat de tradities van (en de banden met) de gemeenschap van herkomst cultiveerde (wat door nieuwe mondiale media bovendien werd vereenvoudigd). Nieuwkomers kregen weinig positieve stimulans om zich een Nederlands zelfbeeld eigen te maken en bleven langer opgesloten in de rol van 'de Ander' bij diegenen die er wél een Nederlands zelfbeeld op na houden. Geen diversiteit, maar alteriteit: binnenlands onderdeel van een buitenlandse Andere.

4.7.2 Vooruitzichten

De tegenstelling tussen Ons en de Ander was lang territoriaal afgebakend, maar tegenwoordig is dat niet langer het geval. Om die reden hoort men een luidere roep – niet alleen hier te lande, maar ook elders in Europa en in Amerika – om een nieuwe verharding van de landsgrenzen. Wat daarvan de toekomstige consequenties ook mogen zijn, de multi-etniciteit van de huidige bevolkingssamenstelling is nu reeds een feit, en in hoeverre Nederlanders met buitenlandse wortels en tradities (vooral moslims) als onderdeel van een Nederlandse identiteit worden geaccepteerd, danwel als strijdig daarmee – als een vorm van diversiteit, of van alteriteit – zal het politieke debat onder alle betrokkenen nog decennia-lang beheersen en vermoedelijk de voornaamste ideologische en politieke scheidslijn in onze samenleving vormen, zoals de verzuiling dat vroeger was. Elke nieuwe influx vanuit het buitenland (zoals de recente vluchtelingenstroom) provoceert of versterkt spanningen

die ook de sinds meerdere jaren of generaties hier ingezeten nieuwkomers niet onverlet laten.²⁴

Ondertussen speelt, onder het politieke antagonisme, cultuur (inclusief alledaagse dingen zoals keuken, muziek, mode, vrijetijdsbesteding) niet alleen een segregerende rol, maar ook een integrerende (zij het trager en subtieler). Cultuur heeft een groot vermogen om over groepsgrenzen heen te reiken. Afhoudendheid op het nationale identiteitsniveau wordt vaak ondervangen door de diversiteit van stadsculturen, die van oudsher multicultureel zijn: de Portugese synagoge in Amsterdam en de Ulu-moskee in de Utrechtse wijk Lombok staan in dat opzicht in een en dezelfde traditie.

Veel zal afhangen van de opstelling van de nieuwe Nederlanders zelf. Zij zelf maken immers integraal en actief deel uit van deze samenleving. Welke vorm de intergenerationele dynamiek in deze gemeenschappen aanneemt, in hoeverre segregierend traditionalisme de boventoon zal gaan voeren danwel een harmonisering tussen de cultuur van herkomst en het land van aankomst, dat is een dialectisch proces waarin meerdere partijen betrokken en medeverantwoordelijk zijn, en waarin verschillende variabelen (generatie, gender, opleidingsniveau) een rol spelen. Polarisatie en *culture wars* zullen ongetwijfeld blijven voortduren, waarbij een traditionalistisch 'wit' zelfbeeld voor autochtone Nederlanders in oppositie zal worden geplaatst tegenover een on-Nederlands of anti-Nederlands zelfbeeld voor nieuwkomers. Daarnaast echter zijn er perspectieven op de vorming van een nieuw, meer divers zelfbeeld waarin meerdere Nederlandse deelgroepen zichzelf kunnen herkennen. Ook Nederlandse moslims zullen, zo is te verwachten, gaan 'polderen'. In hoeverre zo'n proces kan ontluiken, hangt mede af van interferenties vanuit het buitenland (Erdoğan's Turkije) en van de openheid van autochtone Nederlanders.

Het Nederlandse zelfbeeld leunt sinds de jaren zestig sterk op secularisering. Religie werd gezien als een relict uit het verleden dat met de grotere mondigheid van de babyboomgeneratie sterk aan gezag verloor. Dat secularistische zelfbeeld zal onder druk komen te staan. Op de belangrijke rol van de islam in het gemeenschapsleven van de Turkse en Marokkaanse gemeenschap heeft het seculariseringsproces weinig of geen greep, en dit gegeven dient ook christelijke groeperingen tot voorbeeld. Nederlandse identiteit zal hoe dan ook in zekere mate gedesecculariseerd worden, met mogelijk een nieuwe scheidslijn tussen seculiere/atheïstische Nederlanders enerzijds en belijdend gelovige Nederlanders anderzijds. Hoe de islam zich binnen Nederland zal ontwikkelen, is vooralsnog onduidelijk. De islam omvat verschillende tradities, elk met een striktere danwel lossere invulling: malikistische en hanafistische regulerings tradities (sterker in respectievelijk de Marokkaanse en de Turkse gemeenschap), de alevitische stroming, en het soefisme. Hoe zullen deze onderling op elkaar inwerken? Welke processen van onderlinge gemeenschappelijkheid of particularisme, vrijzinnige of fundamentalistische, segregerende of integrerende stromingen toonaangevend zullen worden, zal bepalend zijn voor de mogelijke ontwikkeling (al dan niet) van een Nederlands-islamitische identiteit als onderdeel van een nationaal-Nederlands palet (vgl. ook Boender 2012; 2013; 2014; Ajouaou 2014; 2015).

4.8 Nederland als natiestaat: minder staat, meer natie, *identity politics* als nieuwe verzuiling?

Het begrip natiestaat is zó gangbaar en ingesleten dat we niet altijd beseffen hoe problematisch het is (Roobol 1998). We gaan ervan uit dat de staat zijn bestaansrecht ontleent aan het feit dat hij een soevereine belichaming is van de natie. De natie wil zeggen: de bevolking, of meer precies: de bevolking in zijn van generatie op generatie voortdurende bestendigheid. Simpel gesteld bestaat de natiestaat Nederland omdat wij geen Duitsers of Belgen, of iets anders (willen) zijn, maar Nederlanders.²⁵

In de praktijk is die natie echter altijd heterogeen en is een ‘samenleving’ per definitie een voortdurend zoeken naar consensus tussen uiteenlopende posities en belangen. Kriskras door die nationale ‘wij’-groep – degenen die als natie ‘Nederlanders (willen) zijn’ – lopen scheidslijnen: religieuze gezindte, regio, klasse, gender, leeftijdsgroep, etnische achtergrond, opleidingsniveau. Binnen het kader van de natiestaat zijn die scheidslijnen in principe van ondergeschikt belang: de nationale politiek gaat ervan uit dat we, ongeacht onze onderlinge verschillen, toch allemaal Nederlanders zijn, en als deelnemers aan de natiestaat die interne onderverdelingen bespreekbaar en hanteerbaar houden. Boven alle uiteenlopende (subsidiare) identiteiten geniet de nationale het primaat.

In de laatste decennia is de middelpuntzoekende, bindende kracht van een algemeen-Nederlands zelfbeeld onder druk komen te staan. Paradoxaal genoeg was het Nederlandse zelfbeeld lange tijd zo vanzelfsprekend en algemeen gangbaar dat het bijna onzichtbaar was;²⁶ het einde van die onzichtbaarheid deed zich aanvankelijk (in de jaren tachtig en negentig) vooral gevoelen als een vermeend *gemis* aan identiteit of nationaal besef. Nederlanders werden in die visie juist dáárdoor gekenmerkt dat ze geen nationaal identiteitsbesef koesterden.²⁷ Inmiddels is het identiteitsbesef van latent naar saillant geëvolueerd, en daardoor ook onderwerp van mogelijke meningsverschillen. Intranationale verschillen, vooral van etnische aard, hebben geleid tot *identity politics* en *culture wars*, en ondertussen heeft de staat als gezamenlijke belangenbehartiger aan kracht ingeboet. ‘Vadertje Staat’ heeft veel instellingen geprivatiseerd, veel beleidsterreinen overgelaten aan zelf- of marktregulering. Welvaartvoorzieningen, universiteiten, posterijen, omroepbestel, energievoorziening en spoorwegen zijn vanuit de sturende hand van landsregering en staatsbureaucratie voor een deel overgedragen aan de onzichtbare hand van de marktwerking (zie hoofdstuk 14 voor een discussie over instituties en identiteit). Naarmate de staat een kleinere rol is gaan spelen in het openbare leven, is de rol van de Nederlandse burger steeds minder ‘belastingbetaler’ en steeds meer ‘consument’ geworden. In het begrip van de natiestaat verschuift de balans van de statelijke naar de nationale kant van de weegschaal. In de Tweede Kamer is onlangs een nationale driekleur geplaatst: de deregulerende staat versterkt de nationale symboliek. Maar waar het symbool voor staat – continuïteit met de autochtone wortels, bevestiging van onafhankelijkheid te midden van de omringende landen, of verbindend burgerschap voor alle Nederlanders – blijft onduidelijk.²⁸

4.8.2 Vooruitzichten

De opkomst van de ‘identiteitspolitiek’ kan niet los van deze ontwikkeling worden gezien. Het is te verwachten dat in een globaliserende wereld met toegenomen internationale mobiliteit een ‘samengesteld Nederlandschap’ zal ontstaan, vergelijkbaar met de *hyphenated identity* die we in de Verenigde Staten zien bij Iers-Amerikanen, Pools-Amerikanen, Latino’s en Afro-Amerikanen. De vraag is of het Nederlandschap *tout court*, niet verder gespecificeerd, een verbindende identiteit voor al die subsidiaire ondergroepen kan bieden, zoals dat bijvoorbeeld in de jaren zestig voor katholieken, protestanten en sociaaldemocraten het geval was. De *unhyphenated identity* van de ‘gewone Nederlander’ is standaard die van een witte autochtoon geworden en als zodanig meer een politiek twistpunt dan een morele vanzelfsprekendheid. Die politisering van een Nederlandse identiteit wordt vanuit beide uiteinden van het politieke spectrum dialectisch versterkt: ter rechterzijde door de principiële afwijzing van multiculturalisme, ter linkerzijde door de principiële afwijzing van etnocentrisme. Het is niet ondenkbaar dat ‘gewoon Nederlandschap’ zich zal verharderen tot nativisme. Of zal er een Nederlands zelfbeeld beklijven dat ook plaats biedt aan belastingbetalers met kroeshaar of een hoofddoek? En wat voor invloed zal de staat op dat proces uitoefenen, hetzij door actief beleid te ontwikkelen (en zo ja, in welke zin), hetzij door passief te blijven en de verantwoording ‘bij de mensen zelf’ te leggen?

4.9 Conclusie

Meer dan ooit tevoren wordt de Nederlandse zelfkarakterisering nu door paradoxen en tegenstrijdigheden bepaald. Hoewel zulke tegenstrijdigheden inherent zijn aan beeldvorming (die immers altijd berust op een simplificatie van de werkelijkheid), is de samenleving zich nu meer dan voorheen daarvan bewust. Dat leidt tot een debat over het Nederlandse identiteitsbesef, en dat wordt op zijn beurt door sommigen ervaren als een crisis in de samenleving zelf: een cultureel-etnische segregatie. In hoeverre die crisis een maatschappelijke dan wel een conceptuele is (een kwestie van zijnswijze of een kwestie van zienswijze) nodigt uit tot nader onderzoek. De bevindingen in dit rapport (meer specifiek hoofdstuk 7) lijken erop te wijzen dat het Nederlandse identiteitsdebat heftiger wordt ervaren, of voorgespiegeld, dan in de praktijk het geval is.

In hoeverre de nieuwe Nederlanders zich in een Nederlandse identiteit herkennen en in hoeverre een Nederlandse identiteit hier ruimte biedt aan een ‘allochtone’ deelname en toe-eigening, is een complexe vraag. Het rapport *Identificatie met Nederland* van de Wetenschappelijke Raad voor de Regering bepleitte al in 2007 een inclusief nationaal zelfbeeld dat ook openstaat voor Nederlanders met andere achtergronden (WRR 2007), maar welke karaktertrekken of (zelf)typeringen daarin een herkenbare rol zouden moeten spelen, is niet duidelijk. Veel zal hier afhangen van de creativiteit van de culturele productie om ingesleten gemeenplaatsen te completeren met nieuwe variaties. In ‘multiculti’-filmkomedies (*Shouf Shouf Habibi!*, 2004; *Het Schnitzelparadijs*, 2005; *Alleen maar nette mensen*, 2012) en in de populaire cultuur van sommige gemengde stadswijken (bv. de hiphopscene) lijkt zich een zekere hybridisering van het stedelijke zelfbeeld af te tekenen (Arbonés Aran 2015;

Mamadouh en Van Wageningen 2016). Zoals eerder aangestipt draait dat zelfbeeld vaak om de levenslust van jongeren in een open omgeving, met de spanning tussen familie-cultuur en publieke sfeer hoogstens als komisch of ironisch, maar zelden als tragisch gegeven. Dit zelfbeeld is sterk op de consumptiecultuur van de steden geënt: waar de staat geen burgerlijke identiteit verschaft, levert de markt een identiteit als consument. Daarnaast wordt een Nederlands karakterideaal als vrijheidslievend en nuchter-individualistisch vooral in stand gehouden in de aanhoudende culturele productie die teruggrijpt op de Tweede Wereldoorlog. Een anti-ideaal wordt de inmiddels spreekwoordelijke Nederlandse hufterigheid. Binnen die driehoek (vrolijke levensgenieter, nuchtere individualist, botterik) zal het Nederlandse imago zich vooralsnog blijven bewegen. Het zal betrekking hebben op een veelkleuriger gezelschap mensen dan voorheen. Taal zal in een meertalig en geglobaliseerd medialandschap een bewuster beleefd punt van gemeenschappelijkheid gaan vormen. In de beleving van de leefomgeving zullen 'Hollandse' landschappen en stadsgezichten als pittoreske elementen van couleur locale standhouden; daarnaast zal de moderne stadsambiance als veelkleurige consumptie- en vrijetijdsgemeenschap toonaangevender worden. Watermanagement kan zijn historische belang voor de gezamenlijke identiteit herwinnen in het licht van de ecologische ontwikkelingen. Op het politieke vlak zal een Nederlandse identiteit in internationale kaders verbloeden en zal vooral het Europese kader een politiek discussiepunt blijven. De Nederlandse politieke identiteit zal een kruispunt worden van verschillende, soms tegenstrijdige oriëntaties in een toenemend conflictueus wereldbestel. Dat was vroeger niet zo heel anders; het vóelde alleen anders.

Deze beschouwing sluit het eerste deel van dit Sociaal Cultureel Rapport (scr) af. De volgende hoofdstukken concentreren zich op het burgerperspectief en zijn voornamelijk empirisch van aard. In hoofdstuk 5 wordt de overstap gemaakt van theorie naar conceptualisering en de uiteindelijke enquête zoals die onder Nederlanders is afgenomen. We bespreken in hoofdstuk 5 ook de eerste bevindingen op hoofdlijnen. Hoofdstuk 6 gaat nader in op het burgerperspectief. Hoofdstuk 7 analyseert in welke mate er scheidslijnen lopen langs sociaal-demografische groepen, en hoofdstuk 8 onderzoekt of er ankerpunten in het debat over nationale identiteit te ontdekken zijn. Na dit empirische deel, waarin het burgerperspectief centraal staat, zetten we de bril op van de 'buitenstaander'. We vergelijken Nederlandse normen en waarden in internationaal perspectief en nemen kennis van wat buitenlandse expats in Nederland (en Nederlandse expats in het buitenland) vinden van Nederland en Nederlanders. Het laatste deel van dit scr (hoofdstuk 12 tot en met 17) concentreert zich op specifieke thema's zoals die in dit scr aan bod zijn gekomen.

Noten

- 1 'Une société est faite d'individus et de groupes qui communiquent entre eux. Cependant, la présence ou l'absence de communication ne saurait être définie de manière absolue. La communication ne cesse pas aux frontières de la société. Plutôt que de frontières rigides, il s'agit de seuils, marqués par un affaiblissement ou une déformation de la communication, et où, sans disparaître, celle-ci passe par un niveau minimum. Cette situation est suffisamment significative pour que la population (au-dehors

comme en-dedans) en prenne conscience.’ (p. 352). Merk op dat Lévi-Strauss het niet alleen over communicatiedichtheid heeft, maar ook over het *beseft* van communicatiedichtheid.

- 2 Voor het hiernavolgende is gebruikgemaakt van de methodiek van de imagologie (nationale beeldvormingsanalyse), ontwikkeld door Dyserinck (2015) en nader uiteengezet in Beller en Leerssen (2007).
- 3 Voorbeelden zijn onder andere Meertens en De Vries (1938), Donker (1958) en Chorus (1964). De karakterologische traditie is sindsdien voortgezet door onder meer Beheydt (2002) en Pleij (2016). Het daadwerkelijk bestaan van zulke nationale karakters (objectief, intersubjectief danwel fictief) is een veel hachelijker vraagstuk dan hun anekdotische gangbaarheid doet vermoeden; zie daarover ook § 4.5.1. Zie ook Eickhof en Van Vree (2000).
- 4 Het woord ‘cultuur’ kan in puur beschrijvende zin worden gebezigd en slaat dan op een complex van gedragspatronen en vormen van tijdverdrijf, maar het kan ook in verklarende zin worden gebruikt als iets wat de eigenaardigheden van bepaalde gedragspatronen of vormen van tijdverdrijf verklaart: ‘Dat zit in hun cultuur.’ Op de circulariteit waarmee ‘cultuur’ zowel cultuur beschrijft als cultuur verklaart, is onder meer gewezen door Baumann (1997): ‘Culture is not a real thing, but an abstract and purely analytical notion. In itself “it” does not “cause” behavior, but denotes an abstraction from it, and is thus neither normative nor predictive but a heuristic means towards explaining how people understand and act upon the world.’
- 5 Zo noemde premier Rutte de vrijhandelsgeest ‘part of the Dutch DNA’ (*Financial Times*, 27 maart 2018, p. 7).
- 6 Over het repertoire van Nederlandse zelfbeelden, zie Krol (2007) en bronnen aldaar.
- 7 ‘Land van 1000 meningen / Het land van nuchterheid [...] Het land wars van betutteling / Geen uniform is heilig / Een zoon die noemt z’n vader Piet / Een fiets staat nergens veilig [...] Het land vol groepen van protest / Geen chef die echt de baas is / Gordijnen altijd open zijn / Lunch een broodje kaas is / Het land vol van verdraagzaamheid / Alleen niet voor de buurman [...]’. Fluitsma & Van Tijn, ‘15 miljoen mensen’.
- 8 Een vroeg voorbeeld van de partijpolitieke instrumentalisering van algemeen-Hollandse karaktergemeenplaatsen was Rita Verdonks partij Trots op Nederland met de leus ‘Niet links, niet rechts, maar recht door zee’. Verdonk liet zich als roerganger van een schip met grote driekleur op de achtergrond afbeelden en bij de lancering van de partij in 2008 werd Sinterklaas al als bedreigd nationaal erfgoed ingezet.
- 9 Er is een lange traditie van Nederlandse zelfbeeldarticulaties, die alle hun sporen in het natiebeseft hebben achtergelaten. Studies daarover zijn onder meer Enenkel et al. (1999), Frijhoff (1992), Galema et al. (1993), Kampinga (1980), Kloek (1996), Krol (1997), Meijer Drees (1996), Mijnhardt (1992), Rietbergen (1994), Van Sas (1999).
- 10 Zulke cultuurhistorische herkenningspunten vormen zogeheten *lieux de mémoire* en zijn als zodanig onderdeel van het culturele geheugen van een samenleving. Een toepassing van de *lieux de mémoire*-benadering op Nederland was de vierdelige reeks *Plaatsen van herinnering* (2005-2007). Vgl. algemeen Rigney 2018.
- 11 Uit de zeer omvangrijke literatuur over de koloniale sporen in het Nederlandse erfgoed noem ik slechts als voorbeeld Legêne (2010) en Oostindie (2008).
- 12 Zoals Brubaker terecht stelt, wordt cultuur niet in een eenrichtingsverkeer vanuit een a priori bestaande groep gegenereerd, maar krijgt omgekeerd ook de groep zelf vorm en identiteit, a posteriori, aan de hand van gedeelde culturele en sociale praktijken en keuzes (Brubaker 2004).
- 13 Voor een vergelijkbare poging om met verdeeld verleden en uiteenlopende geheugenculturen om te gaan, biedt het House of European History (historisch museum in Brussel onder de aegis van het Europees Parlement) een relevant voorbeeld; zie Mork en Christodoulou (2018). Vgl. ook: François en Serrier (2017) als poging om een pan-Europees identiteitsnarratief op gedeeld (en verdeeld) erfgoed te baseren, alsmede Leerssen (2016) en Rigney (2012).

- 14 Premier Balkenendes invocatie van een ‘voc-mentaliteit’ werd op het moment zelf (de Algemene Beschouwingen van 2006) reeds als oubollig ervaren en (met zijn onbekommerde omarming van het koloniale verleden) als gênant. Het markeert het eindpunt van een ‘banaal nationalisme’ dat met dit soort formules de herinnering bewaart aan een negentiende-eeuws protestants-christelijk nationalisme, zoals doorgesijpeld in de vaderlandslievende liederen van J.J. Viotta en Jac P. Heije, de jeugdboeken van C. Joh. Been en Joh. Fabricius en de schoolplaten van Isings; vgl. Leerssen (2015), p. 90-95.
- 15 Vergelijkend onderzoek suggereert dat hedendaags populisme verschilt van klassiek nationalisme doordat het minder historistisch op voorbije eeuwen steunt en meer nostalgisch op voorbije decennia. Voor het analoge proces in Zweden, zie Elgenius (2018). Vgl. ook Grever en Ribbens (2007).
- 16 Het Museum Maluku (Moluks Museum) dat van 1990 tot 2012 geopend was in Utrecht en sindsdien op heropening in Den Haag wacht, biedt hiervan een treffend voorbeeld. De opening van een overkoepelelnd Museum Sophiahof (‘Van Indië tot nu’) is voorzien voor medio 2019.
- 17 De (inter)subjectieve danwel objectieve aard van zulke karakterisering is een complex probleem. Sommige maatschappijwetenschappelijke benaderingen hebben de neiging om ze als objectieve gegevens te beschouwen, onder meer vanwege hun gedragssturende werking: je gedraagt je als ‘een Hollander’ omdat je je een Hollander voelt en je met de daarbij behorende karakterisering identificeert, zodat in de praktijk het onderscheid tussen subjectiviteit en objectiviteit, gewaarwording en gedragspatroon, betekenisloos wordt. Daar staat tegenover dat zo’n benadering gebukt gaat onder een hoge mate van hermeneutische circulariteit en *confirmation bias*: in de waargenomen ‘praktijk’ zie je vooral wat aan je belangstelling beantwoordt en met je verwachtingen strookt. In die gedragspatronen komen verschillende, onderling strijdige ‘Hollandse’ rolmodellen aan bod: koopman, dominee-met-opgeheven-vingertje, vrijgevochten individualist, hufter. Bovendien identificeren mensen zich soms met een nationaal rolmodel en soms, al naar gelang de gegeven situatie, met een ander (Europeaan, belijdend christen, Groninger, vrouw, academicus).
- 18 De imagologie (vgl. noot 2) heeft de onderlinge afhankelijkheid van *auto-images* en *hetero-images* in tal van deelstudies in kaart gebracht. Het Nederlandse zelfbeeld bijvoorbeeld vertoont een heel ander profiel als het gecontrasteerd wordt met het ‘bourgondische’ België, met het ‘gründliche’ Duitsland of met het ‘oppervlakkige’ Amerika.
- 19 De uit de opstand daterende sterk negatieve beeldvorming over Spanje is spreekwoordelijk en staat bekend als de *leyenda negra*. Zie onder andere Herrero Sánchez (1999), Rodríguez Pérez (2015) en Swart (1975).
- 20 De literatuur van de negentiende eeuw biedt voorbeelden te over van deze stereotiepe oppositie tussen Hollandse burgerlijke oprechtheid en Franse aristocratische corruptie; zie ook Van Dijk (1995).
- 21 In de mediacommentaren is bovendien een habitus ingesleten geraakt die ‘Europa’ associeert met falend beleid en crisissituaties. Elke probleem dat zich in Europa voordoet, is een Europees probleem en daarmee een probleem waaraan Europa (de EU) debet is. Zie ook Rampino (2018). Dat alles draagt ertoe bij dat Europa steeds meer als alteriteit (derde persoon, ‘zij’), steeds minder als identiteit (eerste persoon, ‘wij’) wordt gebezigd.
- 22 Het is in de imagologie een bekend en voorspelbaar principe dat zwakke staten op sympathie kunnen rekenen, krachtige staten daarentegen op beduchtheid en afhoudendheid.
- 23 Het populisme deelt met nationalisme de hoedanigheid van een zogenoemde *thin-centred ideology*: het staat geen specifieke sociale agenda of politiek model voor en kan zich diffuus en ad hoc associëren met alle bestaande politieke doctrines (conservatisme, liberalisme, sociaaldemocratie). Ander punt van overeenkomst is de gekoppelde afkeer van elites en van buitenlanders, en de hang naar charismatisch leiderschap. Hedendaags populisme is specifiek verbonden met de teloorgang van de professionele nieuwsmedia en de opkomst van de sociale media (Fitzi et al. 2019; Kaltwasser et al. 2017).

- 24 Het beruchte politiek vandalisme tijdens een vergadering in Steenberghe over het voornemen van een asielzoekerscentrum in oktober 2015 werd niet door vreemdelingen of hun aanwezigheid veroorzaakt (de bijeenkomst ging immers slechts over een voornemen).
- 25 De voluntaristische definitie van de natie als keuzegemeenschap gaat terug op Ernest Renans 'Qu'est-ce qu'une nation?' van 1883. Dat die keuze goeddeels bepaald wordt door afgrenzing van anderen is onder meer door Connor (1994) en Deutsch (1953) benadrukt (vgl. § 4.2.1).
- 26 Als zodanig was Nederlandse identiteit een zowel een collectieve doxa als wel een persoonlijke habitus, in de betekenis die Bourdieu daaraan geeft: een stelsel van houdingen die zo algemeen en diep ingesleten zijn dat ze een onbewust automatisme vormen en eerder als een natuurlijk gegeven dan als een maatschappelijke opstelling worden ervaren. Vgl. ook Bourdieu en Wacquant (2014).
- 27 Zie bijvoorbeeld Pleij (1991). Vgl. ook de uitlating van Wouter Bos in *de Volkskrant*, 5 februari 2015: 'Zij hebben iets wat wij niet hebben: identiteit'. Algemeen: Kešić en Duyvendak (2016b).
- 28 Voor uiteenlopende interpretaties van Kamerleden over de betekenis van de driekleur, zie Korteweg (2018).

Literatuur

- Ajouaou, Mohamed (2014). *Wie is moslim? Geloof en secularisatie onder westerse moslims*. Zoetermeer: Meina.
- Ajouaou, Mohamed (2015). Gesluierde secularisatie onder hedendaagse Nederlandse Moslims. In: *Religie en Samenleving*, jg. 10, nr. 2, p. 177-191.
- Arbonés Aran, Núria (2015). *Capturing the Imaginary: Students and Other Tribes in Amsterdam*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Bank, J.T.M. (1990). *Het roemrijk vaderland. Cultureel nationalisme in Nederland in de negentiende eeuw*. Den Haag: SDU.
- Baumann, G. (1997). Dominant and demotic discourses of culture. In: P. Werbner en T. Modood (red.), *Debating cultural hybridity: Multicultural identities and the politics of racism* (p. 209-225). Londen: Zed.
- Beheydt, Ludo (2002). *Eén en toch apart: kunst en cultuur van de Nederlanden*. Leuven: Davidsfonds.
- Beller, Manfred en Joep Leerssen (red.) (2007). *Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Berg, Willem van den (1995). Vanaf de blanke top der duinen... In: N.C.F. van Sas (red.), *Waar de blanke top der duinen en andere vaderlandse herinneringen* (p. 21-31). Amsterdam: Contact.
- Billig, Michael (1995). *Banal Nationalism*. Londen: Sage.
- Blaas, P. (2000). *Geschiedenis en nostalgie: de historiografie van een kleine natie met een groot verleden*. Hilversum: Verloren.
- Blom, J.C.H., J.T. Leerssen en P. de Rooy (red.) (1993). *De onmacht van het grote. Cultuur in Europa*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Boender, Welmoet (2012). Teaching Integration: Shifting notions of the Place of Religion in the Public Sphere in the Netherlands. In: H. Yilmaz en Ç.E. Aykaç (red.), *Perceptions of Islam in Europe. Culture, Identity and the Muslim 'Other'* (p. 145-158). New York: I.B. Tauris.
- Boender, Welmoet (2013). Embedding Islam in the Moral Covenants of European States: The case of a state-funded Imam training in The Netherlands. In: *Journal of Muslims in Europe*, jg. 2, p. 227-247.
- Boender, Welmoet (2014). Polderen in de participatiesamenleving. De kantelende positie van het Contact-orgaan Moslims en Overheid. In: Peter van Dam, James Kennedy en Friso Wielenga (red.), *Achter de zuilen. Op zoek naar religie in naoorlogs Nederland* (p. 255-277). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Bourdieu, Pierre en Loic Wacquant (2014). *Invitation à la sociologie réflexive*. Parijs: Seuil.
- Brubaker, Rogers. (2004). *Ethnicity without Groups*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Chorus, A.M.J. (1964). *De Nederlander uiterlijk en innerlijk*. Leiden: Sijthoff.
- Connor, Walker (1994). *Ethnonationalism: The Quest for Understanding*. Princeton: Princeton University Press.

- Deutsch, Karl (1953). *Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality*. New York: Wiley.
- Dijk, Suzan van (red.) (1995). *George Sand lue à l'étranger*. Leiden: Brill.
- Donker, Anthonie (1958). *Karaktertrekken der vaderlandse letterkunde*. Arnhem: Van Loghum.
- Dyserinck, Hugo (2015). *Ausgewählte Schriften zur Vergleichenden Literaturwissenschaft*. Berlin: Franck & Timme.
- Eickhof, M., B. Henkes en F. van Vree (red.) (2000). *Volkseigen: Ras, cultuur en wetenschap in Nederland, 1900-1950*. Themanummer, *Jaarboek van het NIOD*, 11.
- Elgenius, Gabriella en Jens Rydgren (2018). 'Frames of Nostalgia and Belonging: The Resurgence of Reactionary Ethno-Nationalism in Sweden'. In: *European Societies* (online editie), doi 10.1080/14616696.2018.1494297.
- Enenkel, Karl, Sjaak Onderdelinden en Paul Smith (red.) (1999). *'Typisch Nederlands': De Nederlandse identiteit in de letterkunde*. Voorthuizen: Florivallis.
- Erll, A. en A. Rigney (red.) (2009). *Mediation, Remediation, and the Dynamics of Cultural Memory*. Berlin/New York: De Gruyter.
- Fitzi, Gregor, Jürgen Mackert en Bryan S. Turner (red.) (2019). *Populism and the Crisis of Democracy 1: Concepts and Theory*. Londen: Routledge.
- François, Etienne en Thomas Serrier (red.) (2017). *Europa, notre histoire: L'héritage européen depuis Homère*. Parijs: Arènes.
- Frank, Manfred (1991). *Selbstbewußtsein und Selbsterkenntnis: Essays zur analytischen Philosophie der Subjektivität*. Stuttgart: Reclam.
- Frijhoff, Willem (1992). Het zelfbeeld van de Nederlander in de achttiende eeuw: Een inleiding. In: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* jg. 24, nr. 1, p. 5-28.
- Frijhoff, Willem (1994). Identiteit en identiteitsbesef: De historicus en de spanning tussen verbeelding, benoeming en herkenning. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, jg. 107, nr. 4, p. 614-634.
- Frijhoff, Willem (2007). *Dynamisch erfgoed*. Amsterdam: Sun.
- Galema, Annemieke, Barbara Henkes en Henk te Velde (red.) (1993). *Images of the nation: Different meanings of Dutchness*. Amsterdam: Rodopi.
- Grever, Maria en Carla van Boxtel (2014). *Verlangen naar tastbaar verleden: Erfgoed, onderwijs en historisch besef*. Hilversum: Verloren.
- Grever, Maria en Kees Ribbens (2007). *Nationale identiteit en meervoudig verleden*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Grijzenhout, Frans (1994). Schilders, van zulk een lome en vochtige gesteldheid... Beeld en zelfbeeld van de Nederlandse schilderkunst in de zeventiende eeuw. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, jg. 107, nr. 4, p. 726-744.
- Haan, Ido de, Paul den Hoed en Henk te Velde (red.) (2013). *Een nieuwe staat: Het begin van het Koninkrijk der Nederlanden*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Herrero Sánchez, Manuel (1999). La imagen del otro: Españoles y neerlandeses. In: *Las Provincias Unidas y la monarquía hispánica* (p. 88-93). Madrid: Arco.
- Kaltwasser, Cristobal Rovira, Paul A. Taggart, Paulina Ochoa Espejo en Pierre Ostiguy (red.) (2017). *The Oxford Handbook of Populism*. Oxford: Oxford University Press.
- Kampinga, H. (1980). *Opvattingen over onze vaderlandse geschiedenis bij de Hollandse historici der zestiende en zeventiende eeuw*. Utrecht: Hes.
- Keijzer, Madelon de, en Marije Plomp (red.) (2009). *Een open zenuw: Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Kennedy, James C. (2017). *Een beknopte geschiedenis van Nederland*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Kešić, J. en J.W. Duyvendak (2016a). Anti-nationalist nationalism: The paradox of Dutch national identity. In: *Nations and Nationalism*, jg. 22, nr. 3, p. 581-597.

- Kešić, J. en J.W. Duyvendak (2016b). Nationalism without Nationalism? Dutch Self-Images among the Progressive Left. In: J.W. Duyvendak, P. Geschiere en E. Tonkens, *The Culturalization of Citizenship: Belonging and Polarization in a Globalizing World* (p. 49-71). Londen: Palgrave Macmillan.
- Kloek, Els (1996). Het beeld van de Hollandse huisvrouw in de nationale geschiedschrijving van de negentiende eeuw. In: *Theoretische geschiedenis*, jg. 23, nr. 4, p. 439-460.
- Knolle, P. (1992). Het kunstkarakter onzer schildernatie. Nationale én internationale oriëntatie bij het stimuleren van de 'Hollandse School', 1750-1820. In: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw*, jg. 24, nr. 1, p. 121-140.
- Koch, Koen en Paul Scheffer (red.) (1996). *Het nut van Nederland: opstellen over soevereiniteit en identiteit*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Korteweg, Arjan (2018). Een nieuwe vlag voor de Tweede Kamer: identiteitsversterking in de vorm van een symbool. In: *de Volkskrant*, 29 mei 2018.
- Kossmann, E.H. (1994). *Een tuchteloos probleem: De natie in de Nederlanden*. Leuven: Davidsfonds.
- Krol, Ellen (1997). *De smaak der natie. Opvattingen over huiselijkheid in de Noord-Nederlandse poëzie van 1800 tot 1840*. Hilversum: Verloren.
- Krol, Ellen (2007). Dutch. In: Manfred Beller en Joep Leerssen (2007). *Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters* (p. 142-145). Amsterdam: Rodopi.
- Laarse, Rob van der (red.) (2005). *Bezeten van vroeger: Erfgoed, identiteit en musealisering*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Leerssen, Joep (2000). The Rhetoric of National Character. In: *Poetics Today*, jg. 21, nr. 2, p. 267-292.
- Leerssen, Joep (2015). *Nationalisme*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Leerssen, Joep (2016). *Spiegelpaleis Europa: Europese cultuur als mythe en beeldvorming* (derde druk). Nijmegen: Vantilt.
- Leerssen, Joep (2018). *National Thought in Europe* (derde druk). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Legêne, Susan (2010). *Spiegelreflex: Culturele sporen van de koloniale ervaring*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Lévi-Strauss, C. (1974). *Anthropologie structurale* (p. 352-352). Parijs: Plon.
- Lowenthal, David (1996). *Possessed by the past: The heritage crusade and the spoils of history*. New York: Free Press.
- Mamadouh, V. en Anne van Wageningen (red.) (2016). *Urban Europe: Fifty Tales of the City*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Meertens, P.J. en Anne de Vries (red.) (1938). *De Nederlandse volkskarakters*. Kampen: Kok.
- Meijer Drees, Marijke (1996). Holland en de Hollanders in de zeventiende-eeuwse beeldvorming. In: *Nederlandse letterkunde*, jg. 1, p. 57-70.
- Mijnhardt, W.W. (1992). Het zelfbeeld van de Nederlander: Een synthese. In: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw*, jg. 24, nr. 1, p. 5-28 en p. 141-150.
- Mork, A. en P. Christodoulou (red.) (2018). *Creating the House of European History*. Luxemburg: Publications Office of the European Union.
- Oostindie, Gert (2008). *Dutch Colonialism, Migration, and Cultural Heritage*. Leiden: Kon. Inst. voor Taal- en Volkenkunde.
- Pleij, Herman (1991). *Het Nederlandse onbehagen*. Amsterdam: Prometheus.
- Pleij, Herman (2016). *Moet kunnen: Op zoek naar een Nederlandse identiteit* (derde druk). Amsterdam: Prometheus.
- Rampino, Antonella (2018). Blame for the 'migrant crisis' lies with national politicians, not the EU. In: *The Guardian*, 27 juni 2018.
- Ricœur, Paul (1990). *Soi-même comme un autre*. Parijs: Seuil.
- Riegler, Thomas (2010). Through the Lenses of Hollywood: Depictions of Terrorism in American Movies. In: *Perspectives on Terrorism*, jg. 4, nr. 2, p. 35-45.
- Rietbergen, Peter (1994). Beeld en zelfbeeld: 'Nederlandse identiteit' in politieke structuur en politieke cultuur tijdens de Republiek. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, jg. 107, nr. 4, p. 635-656.

- Rigney, Ann (2012). Transforming Memory and the European Project. In: *New Literary History*, jg. 43, nr. 4, p. 607-628.
- Rigney, Ann (2018). Remembrance as Remaking: Memories of the Nation Revisited. In: *Nations and Nationalism*, jg. 24, nr. 2, p. 240-257.
- Rodríguez Pérez, Yolanda, Antonio Sánchez Jiménez en Harm den Boer (2015). *España ante sus críticos: Las claves de la Leyenda Negra*. Madrid/Frankfurt: Iberoamericana-Vervuert.
- Roobol, W.H. (1998). Notities over de natiestaats: Het woord, het begrip en het ding. In: *Theoretische geschiedenis*, jg. 25, p. 370-381.
- Sas, N.C.F. van (red.) (1999). *Vaderland: Geschiedenis van een begrip*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Sas, N.C.F. van (2004). *De metamorfose van Nederland: Van oude orde naar moderniteit, 1750-1990*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Smeed, J.W. (1985). *The Theophrastan Character: The History of a Literary Genre*. Oxford: Oxford University Press.
- Somers, Erik (2014). *De oorlog in het museum: Herinnering en verbeelding*. Zwolle: wbooks.
- Staal, Gert en Hester Wolters (1987). *Holland in vorm: Dutch design 1945-1987*. Amsterdam: Stedelijk Museum.
- Swart, K.W. (1975). The Black Legend during the Eighty Years' War. In: J.S. Bromley en E.H. Kossmann (red.), *Britain and The Netherlands* (p. 36-57). Den Haag: Nijhoff.
- Tamse, C.A. (2002). *Het Huis van Oranje en andere politieke mythen*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Vanhala, Helena (2011). *The Depiction of Terrorists in Hollywood Blockbuster Films, 1980-2001*. Jefferson, NC: McFarland.
- WRR (2007). *Identificatie met Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press (WRR-rapport 79).
- Zerubavel, Eviatar (2012). *Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past*. Chicago: University of Chicago Press.